

Trước thế kỷ XV, Champa là một quốc gia theo Phật giáo và Phật giáo (Đôi khi là Mahayana)

nhưng từ sau thế kỷ XVI, Hồi giáo du nhập vào Champa, thông qua thương gia Mã Lai

[\[1\]](#)

và dần dần chiếm một vị thế quan trọng trong đời sống tín ngưỡng của người Chăm. Trong quá trình tiếp nhận tôn giáo mới này, người Chăm đã cải biến tôn giáo này thành một tôn giáo bản địa,

khác hoàn toàn Hồi giáo chính thống... và mang những đặc trưng riêng có của mình.

Trong quá trình nghiên cứu về Hồi giáo ở Champa cũng như Hồi giáo trong cộng đồng người Chăm Awal ngày nay [\[2\]](#) không ít các nhà nghiên cứu thực tế không phân biệt một cách rõ ràng các đặc trưng của Hồi giáo ở Champa và người Chăm ngày nay. Thành ra, trong những công trình nghiên cứu của mình họ thực tế nói đến tính bản địa hay tính không chính thống, nhưng không giải thích rõ tính bản địa biểu hiện ở những đặc trưng nào, tính không chính thống biểu hiện ở những đặc trưng nào. Và có lúc không phân biệt được đâu là đặc trưng của tính bản địa, đâu không phải là đặc trưng của tính bản địa, đâu là các đặc trưng khác.

Chúng tôi xin nêu ra một vài ví dụ để giải thích những điểm khác biệt trên của Hồi giáo ở Champa. Chúng tôi nghiên cứu trong công trình Văn hóa Chăm (phần viết về Hồi giáo) nhóm tác giả Phan Xuân Biên, Phan An, Phan Văn Duyệt những điểm như: "...Sự xuất hiện của tầng lớp tu sĩ là đặc điểm... góp phần nói lên rằng Bàni là thế Hồi giáo... như những của những yếu tố văn hóa bản địa..."^[3]. Như vậy, theo nhóm tác giả này, sự xuất hiện của tầng lớp tu sĩ là một biểu hiện của tính bản địa, tức là cái riêng có của địa phương hoàn toàn khác biệt với Hồi giáo trên thế giới, nhưng theo nghiên cứu của chúng tôi thấy rằng một bộ phận Hồi giáo trên thế giới Shia (tập trung chủ yếu ở Iran) vẫn có một tầng lớp tu sĩ đặc biệt gọi là Ayatollah có vai trò gần tương đương như các Po Acar của cộng đồng Chăm Awal ngày nay. Vậy thì không thể nói sự xuất hiện của một tầng lớp tu sĩ Po Acar chỉ là biểu hiện của địa phương bản địa.

Từ đó khi viết về Hồi giáo Chăm, các tác giả thường nêu ra các đặc trưng của Hồi giáo ở Chăm Awal trên các bình diện như: tầng lớp tu sĩ, kiến trúc thánh đường, cách thức thờ cúng, giáo luật, sự duy trì tính chất mầu nhiệm... rồi kết luận rằng tôn giáo của người Chăm Awal là một thế Hồi giáo bản địa, nhưng không xác định được những đặc trưng trên không chỉ là những của truyền thống bản địa mà còn của nhu cầu yếu tố khác^[4].

Trong thực tế, Hồi giáo ở Champa và người Chăm Awal ngày nay có nhu cầu đi tìm, nhưng trong những đi tìm này không phải đi tìm nào cũng là biểu hiện của tính bản địa... Bài viết này sẽ nghiên cứu về những đi tìm tìm nên tính đặc thù của Hồi giáo ở Champa (từ sau Tk XVI), cũng như nghiên cứu về Hồi giáo trong cộng đồng Chăm Awal ở Ninh-Bình Thuận ngày nay, trên cơ sở tìm hiểu những tích cực và thiêu sót của những nghiên cứu đi tìm tìm cũng như quá trình diễn biến thực tế trong sinh hoạt tín ngưỡng, tôn giáo của cộng đồng người Chăm Awal tại Việt Nam.

Những tài liệu ghi chép về Champa sau thế kỷ XVI, là thời kỳ tàn lụi và phát triển của Hồi giáo ở

Champa cho đến ngày hôm nay hầu như không có nghi thức, phần lớn là các tác phẩm văn học, bài chú tụng tiếng Chăm ghi chép rõ ràng trên mảnh giấy và hầu hết các tài liệu này không có nghi thức. Do đó để phân tích và đi tìm mối liên hệ giữa Hồi giáo ở Champa sau thế kỷ XVI thì không còn cách nào khác là phải nghiên cứu văn hóa cũng như ngôn ngữ của Chăm Awal ngày nay. Từ đó chúng tôi nhận ra một số đặc trưng tiêu biểu của Hồi giáo Champa trên nét văn hóa cũng như lối sống và đức tin của người Chăm Awal ngày nay.

1). Hồi giáo Champa là sự pha trộn giữa hai phái Shia và Sufism

Hồi giáo sau khi Mohamad qua đời được chia ra thành hai phái là Sunni và Shia. Hồi giáo Sunni chiếm tới 90% tín đồ Hồi giáo thế giới, tức là phái hoàn toàn dựa vào mối liên hệ của Mohamad, tin rằng các Khalip (thủ lĩnh) là người kế thừa Mohamad của thế giới. Khác với Phật giáo hay Kitô giáo, dòng Hồi giáo Sunni không có tục thờ cúng tăng lữ hay tu sĩ làm nhiệm vụ cầu cúng, lễ tạ. Mọi tín đồ đều tuân theo quy định của tôn giáo, hầu hết cầu nguyện tại thánh đường vào ngày thứ sáu hàng tuần, với sự điểu hành của một người chỉ đạo và đức tin là người giúp việc cho thánh đường gọi là Iman. Ngày nay cũng như Sunni này xuất hiện ở hầu hết Trung Đông, Trung Á, Nam Á và Đông Nam Á...

Trong khi phái Shia chỉ chiếm 10%, ngày nay tập trung chủ yếu ở Iran. Phái này tin rằng người kế thừa mối liên hệ của Mohamad là con rể của mình tên là Nabi Ali, con của Fatimah, con gái của Mohamad. Do đó ngày nay người Shia ngoài tôn thờ Mohamad, còn tôn vinh Ali và Fatimah là thánh... Hồi giáo theo chủ nghĩa Hồi Giáo trong phái Shia hoàn toàn khác biệt với phái Sunni. Tất cả tín đồ Hồi Giáo của phái Shia theo đức tin quy định điểu hành và hầu hết đều bắt đầu một cuộc sống mới mang tên là Ayatollah, có một thế giới riêng và uy quyền riêng, có nhiệm vụ hướng dẫn, truyền bá, nghiên cứu, chuyển tải mọi triết lý và quy luật Hồi Giáo đến mọi người. Họ có quy chế riêng, thế giới tập trung trong những thánh đường riêng để nghiên cứu và tu niệm, và có đức tin riêng. Những Ayatollah choàng khăn đen trên đầu là các vị tu sĩ xuất thân từ dòng họ của thánh Ali. Những Ayatollah mặc áo trắng là tu sĩ xuất thân từ các bậc xã hội

thông tin.

Hồi giáo ở Champa dù được du nhập và có nhiều nét tương đồng với Mã Lai, nhưng đã biến đổi rất nhiều so với Hồi giáo trên thế giới. Số lượng người theo đạo này chính là cộng đồng Chăm Awal. Đây là một cộng đồng Hồi giáo đã biến đổi và biến đổi để thích nghi. Trong khi Hồi giáo ở Mã Lai thuộc hệ phái Sunni, thì Hồi giáo ở Champa lại có nhiều điểm tương đồng với giáo phái Shia.

Có thể, Hồi giáo ở Champa ngoài tôn thờ Mohamad, còn tôn thờ cả Ali và Fatimad. Trong các văn bản Chăm còn lưu giữ ngày nay cũng cho thấy người Chăm Awal đã xem Ali và Fatimad là hai vị thần được tôn sùng và cầu khấn trong các lễ hội dân gian của cộng đồng. Trong tháng lễ Ramawan tức các thánh được Chăm, các tu sĩ Chăm Awal ngoài đọc kinh ca ngợi Mohamad, còn đọc kinh ngợi ca Ali, Fatimad... [\[5\]](#)

Ngoài ra, người Chăm Awal còn có một hệ thống tu sĩ với các hàm giáo phẩm nhất định, tương tự như các Ayatollah của hệ phái Shia, đó là hệ thống Po Acar. Nhưng với Po Acar này thì một số đặc điểm màu sắc, choàng khăn trắng, có tua ở hai bên, đầu cạo trọc, không đeo râu, sau lưng có đeo hai túi với hình tượng vật (dua baoh klu) đi diên Nam tính trong khi các tu sĩ Basaih của cộng đồng Chăm Ahier đi diên cho nữ tính (các Basaih để tóc dài, đeo râu và đeo túi với có hình tượng âm vật). Các Po Acar là những người nam được lựa chọn trong cộng đồng người phải thông hiểu kinh Koran và qua những lễ thức lên chức được biết, trong đời sống thì người này có những kiêng kỵ nhất định.

Ngày nay, những đức trưng của Hồi giáo ở Chăm Awal thì có một hệ thống chức sắc nhất định, và một hệ thống này gắn liền với một thánh đường của làng. Một hệ thống Po Acar gồm có nhiều cấp bậc theo thứ tự cao xuống thấp là:

- Cốc s (Po Gru), người đứng đầu thánh đường, quy định ngày tháng và chủ trì các nghi lễ tại gia và cúng đức;
- Imam là người thông thạo kinh Koran;
- Katip thực hiện các nghi lễ trong thánh đường;
- Madin người đi mua khi cần các buổi lễ đức kinh phí trả cho Imam;
- Po Acar, là những người mà gia đình phải nộp thuế và đang theo học kinh Koran để [đ](#).

Các Po Acar ngoài vai trò nghiên cứu, học tập, tu niệm và truyền đạo giáo lý, như các Ayatollah, còn là người thực hiện các nghi lễ tại gia như tang ma, cưới hỏi..., các nghi lễ của cúng đức như cầu mưa, tạ ơn và vào tháng chay niệm Ramawan (Ramadan) phải vào thánh đường thực hiện chay tịnh trong vòng 30 ngày thay cho các tín đồ Awal, không được vào nhà và chỉ ăn cơm vào lúc mặt trời lặn...

Một khác, khi nghiên cứu về những đặc trưng Hồi giáo Champa mà hầu du là người Chăm Awal, chúng tôi còn nhận thấy họ mang nhiều yếu tố của dòng Sufism hay có thể tóm gọn là Hồi giáo Mật tông. Đây là dòng Hồi giáo ít được biết đến, thường thiên về chiêm ngưỡng thần bí và bùa chú của Hồi giáo, dòng này ngày nay tập trung chủ yếu ở Đông Nam Á và Trung Quốc, phát triển lên đến đỉnh cao ở các đặc trưng theo đạo Hồi ở Tân Cương, hay phía Đông của Đ...

Hồi giáo Champa như đã nói được tiếp nhận từ thời gian hồi ở Đông Nam Á, do đó Hồi giáo ở Champa cũng mang nhiều yếu tố bùa chú và thần bí thường thấy trong Hồi giáo Sufism. Chẳng hạn, ngày nay dù người Mã Lai hay Chăm Awal đã có niềm tin vào Allah nhưng họ vẫn lưu hành các loại vănchantment, bùa chú để đuổi tà ma. Bên cạnh đó, người Chăm còn tiếp biến kinh Koran của Hồi giáo, tóm tắt kinh sách chuyên về những điều răn dạy và thực hành tôn giáo của tiên tri Mahamad, thành những bài kinh có vai trò thần bí như kinh cầu được mùa, kinh xua đuổi tà ma, cầu phước lành, kinh để cầu thần linh che chở đám hôn lễ, lễ cưới thành, hay kinh cầu siêu và mời gọi cho những người đã khuất...

Như vậy, có thể thấy Hồi giáo ở Champa sau thế kỷ XV có nhiều nét thường gặp với dòng Hồi giáo Shia như tôn thờ các Mohamad và các Ali, Fatimad, ngoài ra họ còn có một hệ thống chức sắc tôn giáo – các Po Acar để phục vụ cho các lễ thực hành tôn giáo của những đặc trưng. Một khác, Hồi giáo ở Champa, thông qua quan sát những đặc trưng Cham Awal ngày nay, cũng mang nhiều yếu tố thần bí như dòng Hồi giáo Sufism, thậm chí yếu tố này còn được tiếp biến lên một thần bí hơn nữa.

Như vậy, có thể thấy đặc trưng đầu tiên của Hồi giáo ở Champa là Hồi giáo Shia, chưa được nhiều yếu tố Sufi, nhưng người Chăm không tiếp thu hoàn toàn các yếu tố đặc trưng của các dòng này mà tiếp biến nó một cách sáng tạo bằng cách là dù có hệ thống chức sắc, nhưng các Po Acar của người Chăm có vai trò lớn hơn so với các Ayatollah của Shia, các yếu tố thần bí của Chăm cũng có nhiều điểm khác biệt so với Sufi như đã nói... Để có được những đặc thù này thì người Chăm khi tiếp thu Hồi giáo đã tiến hành biến đổi tôn giáo này, sự biến đổi tôn giáo Hồi

giáo chính là đức truyền theo hai của Hồi giáo Champa.

2). Hồi giáo mang nhiều đức của nông dân

Khi đã nói đến tính bản địa của tín ngưỡng và tôn giáo Chăm nói riêng và của vùng Đông Nam Á nói chung người ta thường nói đến tín ngưỡng nông nghiệp (thường phổ biến ở các cộng dân Đông Nam Á lục địa) hay tín ngưỡng theo thần bí (thường phổ biến ở cộng dân Hồi giáo). Trong tín ngưỡng của người Chăm hai yếu tố thần lúa và thần bí luôn luôn kết hợp thể hiện qua các nghi lễ truyền thống như Rija Nagar, Rija Praong, cầu mưa (Pakau sah)... mang đậm tính chất nông nghiệp cầu mưa thuận gió hòa... Tính bản địa còn thể hiện ở tín ngưỡng theo đa thần, tín ngưỡng vạn vật hữu linh, lên đồng, lên bóng (shaman giáo) và phong tục thờ cúng ông bà tổ tiên đã khuất và đức bất tử yếu tố bản địa của người Chăm còn thể hiện qua chế độ mẫu hệ, mặt tính chất đức truyền của nhóm cộng dân Mã Lai – Đa Đảo ở Đông Nam Châu Á...

Trong quá trình tiếp nhận và cải biến các tôn giáo, trong đó có Hồi giáo, người Chăm không bỏ đi những tín ngưỡng bản địa truyền thống, chính vì vậy mặc dù tôn thờ Awloah (Allah), Mohamad, Ali... họ vẫn thờ cúng những vị thần bản địa và là những vị thần có công với đất nước, dân tộc như Po Klaong Garai, Po Rame, Po Riyak (thần sóng biển), Po Tang Ahoak... thờ cúng ông bà tổ tiên, thể hiện những nghi lễ nghi cầu mưa mang đậm tính nông nghiệp... Và duy trì truyền thống mẫu hệ của nhóm người Mã Lai – Đa Đảo.

Trước hết, khi Hồi giáo du nhập vào Champa, người Chăm đã biến đổi truyền thống sáng tạo

Written by jashaklikei (sinh viên trong nước)
Saturday, 21 March 2015 08:01

Của người Chăm từ xa xưa thành truyền thuyết mọi người đều biết về người Hồi giáo, từ nên một nhân sinh quan mới của người Chăm Awal. Nếu như trước đây Po Ina Nagar (Bà chúa xưa) là người sáng tạo ra thơ giời và vì thế thì giờ đây xuất hiện thêm Po Kuk là người sáng tạo ra thơ giời, ông sai các vị thần như Po Ina Nagar, Po Awloah (Allah), Mohamad... cùng từ nên thơ giời... [7]

Ngày nay trong cộng đồng Chăm đều lưu truyền hai truyền thuyết sáng thế này, chính vì thế người Chăm nói chung (cả Awal và Ahier) đều xem Po Awloah, Mohamad, Ali, Fatimah.... là các vị thần mới trong hệ thống thần linh của mình. Người Chăm có hai hệ thống thần linh là thần linh cũ gồm Po Ina Nagar, Po Klaong Garai... Còn có hệ thống thần linh mới gồm Po Awloah, Mohamad, Ali, Fatimah...

Nếu người Chăm Ahier xem Po Inagar là vị thần lớn nhất, thì người Chăm Awal xem Po Awloah (Allah) là vị thần đứng đầu các vị thần, trong các nghi lễ nông nghiệp như lễ cầu mưa (Rija Nagar) đều có tổ chức vào đầu năm người Chăm (cả Awal và Ahier) đều dâng lễ cho các vị thần dù là thần cũ hay mới. Trong các nghi lễ cộng đồng đều có tổ chức thi thánh đường như Ramawan, Suk Yeng (lễ ngày thứ sáu - ba năm một lần) người Chăm Awal đều cầu nguyện và dâng lễ cho tất cả các vị thần mới đứng đầu là Po Awloah.

Đây là một điểm khác biệt hoàn toàn so với cộng đồng Hồi giáo chính thống trên thế giới, nếu như Hồi giáo trên thế giới là tôn giáo đức thánh, chỉ chấp nhận Allah là đấng duy nhất đức tôn thờ, xem ngài như Thượng đế [8] thì người Chăm lại xem Allah mà họ gọi là Po Awloah chỉ là một vị thần đứng đầu các vị thần, đây là tín ngưỡng đa thần và người Chăm cũng chỉ có duy nhất một vị thần duy nhất như Hồi giáo hay Thiên chúa giáo... Mặt khác, nếu như cộng đồng Hồi giáo thế giới không thờ cúng người đã chết, thì người Chăm Awal vẫn hằng năm đi tảo mộ và cúng vái người ông bà tiên vào các ngày Ramawan hay các lễ của gia...

Ngoài sự duy trì đa thần giáo, thờ cúng tổ tiên và thờ cúng các vị nghi dân gian, Hồi giáo Champa còn mang đậm tính bản địa qua sự duy trì yếu tố mẹ u hồn. Xã hội Champa truyền thống và Chăm ngày nay là một xã hội mang đậm dấu ấn mẹ u hồn, con gái có trách nhiệm nối dòng tổ tiên, con gái út phải chăm sóc cho cha mẹ và giữ tổ đình, phải trách thờ cúng ông bà, con gái đi học ở con trai; con trai không có quyền thừa kế tài sản, con trai lớn lấy vợ phải về nhà gái, và khi một người phải quay về nằm trong nghĩa trang của dòng họ mẹ...[11]

Koran còn có những tín đồ phân biệt với người khác, đặc biệt vai trò của người đàn ông, ví dụ như tục đa thê của người Islam trong kinh Koran ghi rõ: "Đàn ông là trụ cột (của gia đình) trên đàn bà bởi vì Allah đã ban cho người này sức lực hơn người kia và vì họ dung tải số nợ của mình để cấp dưỡng cho gia đình. Do đó người đàn bà đức hạnh nên phục tùng chồng ... Và đối với những người đàn bà thối bại hãy như cáo hổ ..., và đánh họ (nhất tay) (4;34)[\[12\]](#)

Cộng đồng Chăm Awal mặc dù như những Hồi giáo, những vị theo chủ đạo là người khác, đặc biệt vai trò của người khác trong các mối quan hệ xã hội như xã hội Chăm truyền thống. Bởi vì họ có một tình cảm mà họ thấy họ không thể chối bỏ thông theo dòng máu: con gái Chăm Awal là người khác không thể gia nhập của mẹ, làm cho gia đình có phần số thế cùng từ tiên vào các ngày lễ như Ramawan...; con trai Chăm Awal không được thừa kế, lấy vợ cũng phải ở rể những khi chết đi phải trả về chôn cất trong nghĩa trang dòng họ mẹ, gọi là các Gahul (nghĩa trang)...

Tuy nhiên, trong nghi lễ truyền thống của người con gái gọi là Karah quan trọng, được thực hiện của người khác và nhiều nghi thức hơn là lễ Katah của người con trai, đây là để đôi lứa gặp gỡ với các người Hồi giáo trên thế giới, vì các người khác là truyền thống của con trai (Khotah) với nghi thức cưới bao vì để đi ra long trọng hơn. Nghi lễ như Gahul (nghĩa trang) của người khác cũng đi ra với nhiều tiểu tiết và được chú trọng hơn người đàn ông...

Vì duy trì các tín ngưỡng dân gian như tục đa thê, tục cúng ông bà tiên, tục hi sinh các nghi lễ nông nghiệp và duy trì chủ đạo là người khác trong đời sống và xã hội... Chính là những tính chất bao trùm lên nền văn hóa cộng đồng Hồi giáo ở Champa sau thế kỷ XV và cộng đồng người Chăm Awal ngày nay, và chính đó, là đức truyền của bản chất của Hồi giáo ở đây, để cho nó không còn bản chất của Hồi giáo chính thống nữa mà được biến đổi thành Hồi giáo bản địa. Tính bản địa chính là để người khác biến đổi của nền văn hóa Chăm nói chung và cộng đồng người Chăm Awal nói riêng.

3). Kết luận

Trên chúng tôi vừa đã trình bày về một số đặc trưng của Hồi giáo ở Champa, mà ngày nay biểu hiện rõ nét trong cộng đồng người Chăm Awal tập trung ở miền Trung Việt Nam. Trong đó, chúng tôi tạm thời nêu ra hai đặc trưng cơ bản của Hồi giáo ở Champa và Chăm Awal ngày nay là: Sự pha trộn giữa giáo phái Shia và Sufim và các dấu ấn bản địa được biểu hiện thông qua sự tiếp nhận Hồi giáo như một duy trì tục thờ đa thần, trong đó không xem Po Awloah là một thần thánh mà chỉ là một vị thần linh đứng đầu trong số các vị thần. Mặt khác, họ còn duy trì tín ngưỡng thờ cúng tổ tiên, thực hành các nghi lễ cộng đồng mang đậm tính bản địa như các nghi lễ nông nghiệp, tục thờ thần sông biển.... Và đặc biệt là sự duy trì một truyền thống (phong tục) trong sinh hoạt cộng đồng.

Những đặc trưng trên chỉ là những nhận thức bước đầu của chúng tôi trong quá trình nghiên cứu về sự du nhập và hình thành Hồi giáo ở Champa thông qua cộng đồng Chăm Awal, hy vọng của những người Chăm theo Hồi giáo thế kỷ XVI. Chính vì thế, nghiên cứu này cần được cung cấp thêm nhiều nguồn bổ sung và góp ý để tài liệu tiếp tục được mở rộng, do đó trong tương lai hy vọng sẽ có nhiều công trình hoàn thiện hơn để liên quan đến chủ đề này.

jashaklikei@gmail.com

[1] Trong bài viết này chúng tôi sẽ dùng danh từ Chăm Awal thay cho Chăm Bàn và Chăm

Ahier thay cho Chăm Balamôn. Theo chúng tôi, hai danh từ Chăm Bani và Chăm Balamôn không thể hiện đúng bản chất của hai cộng đồng này vì ngày nay dù tiếp thu Balamôn giáo và Hồi giáo nhưng đã biến đổi rất nhiều và mang rất nhiều dấu ấn bản địa, nên số đông hai danh từ trên là không thể hiện đúng bản chất của hai cộng đồng. Trong khi đó, Awal và Ahier là hai thuật ngữ quen thuộc thông đồng của số đông trong các sách về bản ngữ Chăm của các trí thức Chăm cao tu.

[2] Xem thêm: P-Y. Manguin: L'Introduction de l'Islam au Campa, BEFEO LXVI, Paris, 1979, pp. 255 – 287; Sakaya, Tiếp cận Mới Số Vấn Đề Văn Hóa Champa, Nxb Tri Thức, HN, 2013, tr. 97 – 101;...

[3] Phan Xuân Biên – Phan An – Phan Văn Dịp, Văn hóa Chăm, Nxb. Khoa học Xã hội, Hà Nội, 1992, tr. 304.

[4] Có thể xem: Phan Văn Dịp, “Tôn giáo trong xã hội của người Chăm ở Việt Nam”, Kinh tế - Văn hóa dân tộc Chăm, kỷ yếu hội thảo của Viện đào tạo mở region, TP.HCM, 1992, tr. 110 – 113; Hoàng Minh Đô (chủ biên), Bá Trung Phê, “Đạo Bani của người Chăm ở Việt Nam”, Tạp chí Nghiên cứu Tôn giáo, số 12/2007, tr. 52 – 56; “Tôn giáo trong cộng đồng người Chăm ở Việt Nam”, Tạp chí Nghiên cứu Tôn giáo, số 1/ 2012. Nguyễn Thị Thanh Văn, “Hồi giáo của người Chăm ở Việt Nam – những yếu tố bản địa”, trong Tập san Tagalau số 15, Nxb. Văn học, Hà Nội, Hà Nội, 2014, tr. 92 – 99, ...

[5] Sakaya (2013), sđd, tr. 97.

[6] Bá Trung Ph: Đ o Bàn i C a Ng i Chăm ở Vi t Nam, T p chí Nghiên C u Tôn Giáo, s 12 – 2007, tr. 54 - 55.

[7] Sakaya, sđd, tr. 101 - 102.

[8] Hosen Mohamad, Năm n n t ng Islam, Nxb. Tôn giáo, Hà N i, tr. 2.

[9] Sakaya, L h i c a ng i Chăm, Nxb. Văn hóa Dân t c, HN, 2003, tr. 55 – 59.

[10] Sakaya, Ti p c n m t s v n đ văn hóa Champa, sđd, tr. 190 – 191.

[11] Nguy n Kh c Ng , M u H Chăm, Nxb Trình bày, Saigon, 1967, tr. 105 – 112; Phú Văn

Hàn, “Vài bài nói về trong những Chăm mới u h ngày nay”, trong Những vấn đề văn hóa – xã hội những Chăm ngày nay, Nxb. Trẻ, TP. HCM, 2014, tr. 36 – 38.

[\[12\]](#) Hassan Bin Abdul Karim (chuyên ngành và biên soạn), Thiên kinh Qur'an bản dịch ý nghĩa và nội dung Việt ngữ, của Trung tâm nghiên cứu Quốc gia và nghiên cứu pháp luật, 2004, tr. 84.